

## CONCLUZIE

Impresii de ansamblu care decurg din studiul nostru. – *Caracterul esențialmente oriental al creștinismului.* – Materialele compozite care l-au edificat în Orient. – *Primul sincretism creștin:* doctrina mântuirii. – Ce-i asigură superioritatea asupra realizărilor religioase analoge. – Instalarea sa pe teren elenic. – Consecințe: pătrunderea metafizicii grecești în doctrină. – *Al doilea sincretism:* constituirea dogmaticii. – Opera alexandrinilor. – Realismul dogmelor pentru occidentali. – În ce fel sînt incapabili occidentalii să-l înțeleagă.

Să încercăm, aşadar, să ordonăm și să rezumăm impresiile de ansamblu pe care ni le oferă –din punct de vedere istoric– aceste patru secole de viață religioasă, a căror evoluție tocmai am urmărit-o, spre a cugeta asupra cîtorva aspecte.

*Creștinismul este o religie orientală prin originile sale și prin caracteristicile sale fundamentale, și, dacă ar fi rămas ceea ce a fost la început, ar fi avut mult mai puține șanse de a cuceri lumea occidentală decît ar fi avut religiile egiptencei Isis, frigiencei Cybele, Marea Mamă, cea a sirianului Adonis sau cea a persului Mithra. La rigoare, precum acestea de mai sus, ar fi putut seduce unii oameni ale căror dispoziții naturale ar fi corespuns tendințelor acelor religii, sau pe care hazardul i-ar fi împins către convertire. Cel mult, întocmai precum organizația religioasă pe care tocmai am amintit-o, ar fi putut pretinde să constituie biserițe și să ilumineze grupuri restrînse de inițiați. Nici astfel însă, nu ar fi putut aspira la un succes mediocru decît după ce ar fi suferit, în mediile sincretiste ale *diasporei*, această primă transpoziție a cărei onoare se obișnuiește a o raporta la sfîntul Paul și care, am spus deja, se datorește mai degrabă primei Biserici din Antiohia, anterioară acestuia. Așa cum decurge din inițiativa lui Isus și a celor doisprezece, creștinismul nu ar fi supraviețuit în afara mediilor pur evreiești deoarece, ca doctrină, nu avea sens decît pentru acestea, constituind pur și simplu o reprezentare particulară a mesianismului israelit. Ca grupare religioasă, nu era decît o sectă evreiască la marginea ortodoxiei, așa cum și-o reprezentau Templul din Ierusalim și Sinagoga iudee.*

Așadar, aceasta este o religie care s-a edificat pe un fond evreiesc, *cu materiale destul de diferite, dar la fel de orientale*, în cea mai mare parte grecești, desigur, dar pentru o altă parte, asiatică, siriene, mesopotamiene și egiptene. La sfârșitul secolului I ea ne apare ca unul dintre acele *misterii* sincretiste pe care lumea orientală le-a produs sub mai multe tipuri spre a-și satisface nevoia de mântuire, de viață veșnică și fericită, dincolo de mizeriile și mediocritățile existenței terestre. Superioritatea sa asupra congenerilor ține de două trăsături esențiale: originea sa evreiască a pus-o la adăpost de compromisuri stînjenitoare cu legendele mitologice dubioase care șochează sufletele delicate, iar realitatea umană a „Domnului” ei, glorificarea acestuia solid atestată, dau afirmațiilor ei un soi de certitudine și o precizie incomparabile. Ea este mai bogată și mai simplă decît alte religii ale mîntuirii. Intoleranța sa –încă o trăsătură evreiască– o ferește de amestecurile în care esența sa primă s-ar fi alterat, dar nu îi interzice împrumuturile discrete și ușor asimilabile. Poate lua, și ia de peste tot, fără a da mai nimic. Totuși, oricît de originală ar părea –prin această trăsătură și, într-o oarecare măsură, prin ajustările pe care le face cu elementele împrumutate– ea nu este singură în genul ei, și răspunde unor aspirații ale unui timp și ale unui loc pe care nu și le-a realizat decît prin ea.

Prin intermediul *diasporei* evreiești, iată-o instalată pe teren elenistic, unde profită de propaganda Sinogagii și o absoarbe. Deodată, însă, se află față în față cu gîndirea grecească. De acest contact și de rezultatul său va depinde viitorul ei. Pentru început, ea putea, fără vreun neajuns, să se opună *gnozei*, știința sa divină revelată, vanei *înțelepciuni a lumii*, care este *nebunie înaintea* lui Dumnezeu. Putea chiar să-și proclame disprețul pentru filosofie și să nu abandoneze nicicînd această poziție, pentru că era inevitabil și indispensabil ca o sectă pietistă să ia mai întîi această atitudine, pentru a afirma limpede că ea se situează în afara și deasupra acestei lumi, că ea n-ar putea fi prejudiciată și nici știrbită prin nici un efort al reflecției umane. Nu este mai puțin adevărat că dacă ar fi persistat în această atitudine de față, dacă nu ar fi tolerat cu nici un chip ca înțelepții veacului –veniți la ea din simpatie mistică– să-i aducă obiceiurile lor de reflecție și metoda lor dialectică, *dogmata* lor esențiale și pasiunea lor pentru

speculația metafizică, ea nu ar fi putut ieși din mediile care au primit-o la început. Ar fi trăit și ar fi încheiat –de destulă vreme încât să nu mai fie decât un capitol din cărțile erudiților– ca o religie de exaltați, de disperați și de calici.

Din fericire pentru ea, însăși rigoarea principiilor sale exclusiviste o va asigura împotriva pericolului de compromis. Încă din secolul al II-lea ea se deschide dezabuzaților filosofiei profane. Rămăși funciarmente filosofi fără a o ști, atașați prin toate fibrele ființei lor intime de pasiunea metafizică, aceștia considerară aproape instinctive afirmațiile esențiale ale gnozei sale ca pe niște teme de meditație și de speculație. Ar fi vrut ca ea să fie –și prin ei chiar a devenit– o filosofie, filosofia perfectă, care culegea ce este mai bun din teodicee, din etică și tot ce este esențial în cosmologia elenică. Aceste noi achiziții nu excludeau altele, pe cele vechi care decurgeau din misteriiile Orientului și care se încorporaseră atât de bine încât păreau a-i fi constituit dintotdeauna carnea și sîngele. Dimpotrivă, o exegeză subtilă, în care metafora și simbolul țineau locul rațiunilor pozitive, le armoniza pe unele cu celelalte și, în vreme ce *doctrina de lapte* continua să alimenteze în tihnă pe cei simpli, *doctrina de spirit* ilumina pe cei înțelepți cu o limpezime tot mai radioasă. În felul acesta, visul mesianic al lui Isus, conceput în orizontul lui Israel, lărgit apoi ca mister al mîntuirii universale, devenea religia grandioasă în care fuziona tot ceea ce era viu în religia misticii orientale și în speculația raționalistă greacă.

Acest travaliu ai cărui mari truditoni au fost alexandrinii și Origenes, arhitectul principal în secolul al III-lea, nu s-a desfășurat fără dificultăți și fără îndelungate tatonări între soluțiile extreme ale problemelor delicate. Cu un remarcabil simț al posibilului și al utilului, credința mediocră și, în fond, stăpîna suverană a simbolului ei îndepărtă treptat exagerările, reduce contrastele, consolida formulele în care își găsea satisfacția nevoilor ei teologice. Au existat crize dure, îngrijorătoare abateri, lupte jalnice și scandaloase, dar nimic din toate acestea nu a fost îndeajuns pentru a încorseta avîntul creștinismului, deoarece devenise nucleul în jurul căruia se cristaliza întreaga viață, întreaga pasiune religioasă fecundă, pentru că de aceea era Biserica, adică o organizație și o disciplină –un guvernămînt.

La sfârșitul secolului al IV-lea, creștinismul nu intrase încă în deplina serenitate a ortodoxiei, dar era în posesia întregii sale dogmatici, sprijinindu-se solid pe cadre liturgice bine întemeiate și, în mod virtual, era stăpînul lumii romane. În realitate, în ceea ce privește doctrina propriu-zisă, el culegea roadele a trei sute de ani de dezbateri orientale. Credințele sale fundamentale, exprimate în formule îndelung discutate și, de altfel, încă nefixate, ofereau spiritului oamenilor Orientului un sens mai mult sau mai puțin clar și mai mult sau mai puțin profund, conform gradului de cultură al fiecăruia; un sens corespunzînd unei idei sau unui sentiment, însă mereu un sens *real*. Mereu a fost astfel în diferitele etape ale evoluției sale; același control permanent al gândurilor și al sentimentelor credincioșilor a determinat sensul și a fixat rezultatele, chiar și pe ale evoluției înseși. Născută dintr-un anumit mediu și pentru acesta, dogmatica creștină, însă, trebuia în mod necesar să rămînă obscură pentru oamenii pe care formația lor intelectuală și sensibilitatea, dispozițiile lor naturale și deprinderile lor spirituale îi făceau străini acestui mediu. Acesta era întocmai cazul occidentalilor, la care, cu toate acestea, o soartă favorabilă era rezervată Bisericii creștine.

Acești occidentali, nu dețineau toate achizițiile culturii orientale și nu cunoșteau gîndirea elenică decît prin intermediul unor adaptări incomplete și infidele. Un număr foarte mic dintre ei, printr-o bună învățare a limbii grecești și în urma unei lungi șederi în Orient, își putea face o idee aproximativă asupra mentalității grecești. Ceilalți, adică masa, nu ajungea – la nivelul celei mai cultivate părți a ei – decît la o înțelegere aproximativă și grosieră, iar imensa majoritate a oamenilor nu avea habar nici de cea mai mică idee din mintea unui oriental. Limba însăși a acestor oameni, latina, nu deținea cuvintele care ar fi fost necesare pentru a exprima cu exactitate nuanțele limbii grecești. Formulele traduse, sau, mai curînd, aproape adaptate la formele limbajului lor, li se păreau ca niște afirmații rigide, lipsite fiind de ajutorul discuțiilor lămuritoare care le precizaseră și fixaseră treptat. Nu puteau decît să le priceapă aproximativ sau să le accepte fără a și le explica. De aceea se poate spune fără a comite un paradox că, începînd din antichitate, occidentalii nu au înțeles niciodată cu adevărat dogmele

creștine, că nu le-au înțeles mai mult nici de atunci, iar religia pe care prin propriul efort au construit-o a fost altceva, în spirit și în esență, decât creștinismul oriental. Altceva, care decurge în mod esențial din propriul lor fond, în acord cu propriile lor sentimente și turnată în forme prea nepotrivite pentru a o conține. *Riguros vorbind, occidentalii nu au fost creștini niciodată.*